

NÄLKÄVUODET, YHTEISÖT JA KUOLEMAN KUVAT

Antti Häkkinen

Suomen historian traagisimmat tapahtumat liittyvät sota- ja nälkävuosiin. Kolmen viime vuosisadan pahin kuolleisuuskatastrofi oli vuosien 1867–1868 suuriksi nälkävuosiksi jälkeensä nimetty aika. Se oli maailmanhistoriallisestikin tarkasteltuna poikkeuksellisen tuhoisa nälkäkriisi, jossa menehtyi miltei joka kymmenes suomalainen. Kriisin sysäsi liikkeelle syyskuussa 1867 iskenyt, sadon pahasti tuhonnut hallayö, mutta siinä kulminoituivat monet eri tekijät. Jo 1850-luvulta lähtien sadot olivat olleet huonoja. Varastoja ei ollut. Korvaavaa ravintoa ei ensin haluttu, myöhemmin ei ehditty hankkia. Nälkäkriisi muuttui keväällä 1868 vakavaksi tautikriisiksi, jolloin muutaman kuukauden aikana kuolema raivosi pelottavalla voimalla. Erityisesti maan keskialueet, Pohjois-Satakunta, Pohjanmaa ja Kainuu kärsivät pahiten.¹ Aikalaiset puhuivat ”kovista ajoista”.

Nälkävuodet painuivat syvälle suomalaisten kansalliseen muistiin. Näiden vuosien kauheuksien muistamisen ja kertomisen kannalta on olennaista se, että niitä koskevaa muistitietoaineistoa on kerätty runsaasti. Tämä laaja, tavallisten ihmisten kertoma ja keräämä muistitieto on tämän luvun aineistona ja innoittajana. Suomalaisen muistitietoaineiston erityispiirre on sen ”läheisyys” vastakohtana esimerkiksi Irlannin nälänhätätarinoille, joille etäännyttäminen eri tavoin on tyypillistä. Suomalainen muistitieto on hätkähdyttävän omakohtaista, kiertelemätöntä ja rehellistä. Sitä alettiin kerätä 1900-luvun alussa, kun uuden nälänhädän pelättiin iskevän Suomeen. Sen jälkeen aineisto on täydentynyt. Jos aina

1980-luvulle asti Suomen suuret nälkävuodet olivat tutkimuksissa hyvin vähän käsitelty aihe, kansan parissa nälkävuoden muistot siirtyivät sukupolvelta toiselle. Kuoleman kokemukset, kuvat ja muistot olivat vahvoja ja opettavaisia. Ne myös kytkevät erilliset faktat yhteen tavalla, joka tekee tulkinnat mahdollisiksi. Näin muisteli vuonna 1938 silloin jo 81-vuotias karstulalainen Maria Hakkarainen (katkelman ”kertoja”) lapsuutensa kauhukokemusta muistitiedon kerääjälle:

Kului noin kaksi viikkoa, niin kertoja taas tuli mummonsa kansa kirkolle, ja kun ne tuli kirkon kohtalle, niin kertoja näki kirkon portin vieressä lähelle kaksikymmentä arkkuja, jotka oli pantu päälletysten ristiin. Niin kertoja kysyi mummultaan, että minkä tähden nuo arkut valkosella puuvärillä on, ettei niitä ole maalattu mustaksi, niin mummo sanoi, että jos lapsen vasta näet puunvärisiä arkkuja, niin ei tarvihte kysyä, sillä ne on nälkään kuolleita ja niitä ei mustata. Sitten meni kertoja mummunsa kansa Ahon taloon (hoitola), josta oli suuri joukko kuollut ja toiset teki kuolemaa ja siellä kiehui täitä niin kuin kusiaispesässä. Sitten lähti kertoja mummunsa kansa pois ja aurinko paistoi erittäin lämpimästi [...].²

Karstula oli vuonna 1868 yksi nälän ja kuoleman kaikkein kovimmin koetelemia alueita. Seurakunnan väestöstä menehtyi noin viidennes.³ Kertojalle on lapsuuden kokemuksistaan syöpynyt mieleen arkkujen rivistö, niiden järjestämistapa päällekkäin ristiin sekä niiden paljaus, mustaamattomuus. Jostain syystä lapsi vietiin myös Ahon talossa olleeseen tilapäissairashuoneeseen. Kuoleman kauhut tiivistyivät näissä nälkäisiä ja sairaita varten perustetuissa tilapäisissä hoitoloissa, joita nimitettiin muun muassa fati-tuviksi, kopukoiksi, meijereiksi, köyhäinmajoiksi. Kuin kaiken kurjuuden vastapainoksi aurinko kuitenkin paistoi ja oli lämmintä.

Lukija hämmästelee lapselle näytettyjä kauheuksia. Miksi lapsi piti viedä keskelle kuolemaa? Halusiko kertojan mummo jotenkin opettaa lapsenlastaan? Jos lapsi myöhemmässä elämässään näki mustaamattomia arkkuja, hän tiesi, että kyse oli nälkäkuolemasta. Kertojan isoäidille nälkäkuolemassa oli jotain erityistä. Väitän, että nälällä ja nälkäkuolemilla

on erityinen sijansa suomalaisessa mentaliteetissa osoituksena kollektiivisesta katastrofista ja suvullisesta muistamisesta. Nälkäkriisitarina on kulkenut sukupolvelta toiselle varoittavana esimerkkinä ja opetuksena.⁴ Siksi lapselle näytettiin järkyttävät kuoleman kuvat.

Nälkä ja köyhyys saivat vahvan sijansa myös 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun realistisessa kirjallisuudessa. Nälkä ja nälkävuodet olivat muun muassa Teuvo Pakkalan, Santeri Alkion, Minna Canthin, Pietari Päivärinnan, Juho Reijosen, Karl August Tavaststjernan, Juhani Ahon ja Frans Emil Sillanpään sekä myöhemmin Toivo Pekkasen, Mika Waltarin ja Väinö Linnan aiheina.⁵ Suomen 1860-luvun nälänhätä kytkeytyi jopa itsemurhien taustasyitä koskeviin tutkimuksiin.⁶ Ravintotutkimus ja sen sisällä erilaisten korvikeravintoaineiden tutkimus ja testaaminen olivat lähes koko 1900-luvun ajan tärkeitä tutkimussuuntauksia, joko kriiseistä selviytymisen tai niiden ennakoimisen näkökulmista.⁷ Poliittisesti nälkä ja nälänhätä, ainakin mielessä väijyvinä pelkoina ja uhkina, radikalisoi työväenliikettä 1900-luvun alun kiihkeinä ja katkerina vuosina.⁸

Raamatussa Johanneksen ilmestyskirjan neljä ratsastajaa ovat rutto, sota, nälkä ja kuolema.⁹ Ihmiskunnan historiassa kukin erikseen tai useimmiten kaikki yhdessä ovat esiintyneet maailmanloppuna koettuina ilmiöinä.¹⁰ Menneen ajan nälän määrää ja syvyyttä on vaikea luotettavasti mitata. Nälän ja sen seurauksena kulkutautien ja niihin sairastuneiden ihmisten määristä on vain arvioita. Tiedämme, että nälkäkriisien tuhot ovat valikoivia. Ne eivät ole tasapuolisia, ja usein ne tuntuvat kohtuuttomilta. Tiedämme vain vähän niistä mekanismeista, joilla esiteollisen ajan nälkäkriisit syntyivät, kehittyivät ja lopulta väistyivät. Ilmestyskirjan ratsastajien vaikutusmekanismit ovat vaikeasti todennettavissa ja selitettävissä.

Usein tiedämme menneen ajan kriisien lopputuloksen: kuolleiden summittaisen määrän. Tiedämme usein myös väestön lukumäärän ennen kriisiä. Niinpä historiallisia tauti-, sota- ja nälkäkriisejä on tapana mitata kuolleiden suhteellisella määrällä.¹¹ Tarkemmin katsottuna imeväiskuolleisuus on yhteiskuntien varallisuuden, kehitystason ja tietämyksen tärkeä mittari. Sen avulla yhteiskuntia voi verrata keskenään ja yksittäisen yhteiskunnan tilannetta eri aikoina. Sota-, nälkä- ja tautikriisit lisäävät erityisen selvästi alle vuoden ikäisten lasten kuolleisuutta.¹² On kuitenkin

muistettava, että esiteollisella ajalla krooninen aliravitseminen oli nälkäkriisejäkin suurempi ja alati läsnä ollut tappaja. Niukka ja yksipuolinen ravinto aiheutti monia kroonisia tauteja ja tuotti suoranaisia ennenaikaisia kuolemia. Se on huonon hygienian ohella muun muassa suuren imeväis- ja lapsikuolleisuuden tärkeä selittäjä.¹³ Toisaalta eri ikäryhmien kuolleisuusvertailujen avulla voidaan ymmärtää paremmin niitä mekanismeja, jotka kriiseistä lopulta tekevät niin tuhoisia. Jotta luvut puhuisivat keskenään, on tarpeen etsiä myös muita kriisistä kertovia lähteitä, esimerkiksi muistitietoa.

Suomen 1860-luvun nälkäkriisi oli monella tapaa poikkeuksellinen. Se tuhosi lopulta noin 170 000 henkeä parimiljoonaisesta kansasta. Väestöstä kuoli vuonna 1868 lähes kahdeksan prosenttia.¹⁴ Kriisiä on kutsuttu Länsi-Euroopan viimeiseksi rauhanajan nälkäkriisiksi. Kuolleisuuden suhteellisella määrällä mitatussa eri aikojen kriisien luettelossa Suomen 1860-luvun nälkävuodet asettuvat korkealle sijalle.¹⁵ Kyseessä oli historiallisestikin poikkeuksellisen tuhoisa katastrofi. Ei ihme, että nälän kokemus ei ole kaukana meistä. Se on itse asiassa vain muutaman sukupolven päässä.¹⁶ Ei myöskään ole ihme, että nälän muistot, kokemukset ja opit ovat Suomessa välittyneet sukupolvelta toiselle.¹⁷

Tämän luvun keskeisenä aineistona on suurista 1860-luvun nälkävuosista eri aikoina kerätty laaja muistitietoaineisto.¹⁸ Sen avulla tarkastellaan, miten ja missä muodossa ”kovan ajan” aikaisten kuolemien muistot ja kokemukset ovat välittyneet jälkipolville. Muistitietohistoria (*oral history*) on vasta viime vuosina lunastanut paikkansa tunnustettuna historia-metodina. Muistitietoa on aiemmin pidetty epäluotettavana tutkimuslähteenä muun muassa siksi, että siihen sisältyy aina varoittavia ja opettavia elementtejä (kuten traditionaaliseen muistitietoon ylipäänsä), suuria kertomuksia ja kansallisen identiteetin luontia. Kiinnostavia kuoleman tarinat ovat näissä muistitietoaineistoissa siksi, että niistä puuttuvat lähes täydellisesti etäännyttämisen elementit. Tarinoita ei yleensä kerrota ”ylhäältä katsoen” (*from above*), ”ulkopuolelta kommentoiden” (*from outside*) tai ”ajallisesti etäännyttäen” (*post hoc*), kuten esimerkiksi Irlannin vuosien 1845–1852 tunnetun nälkäkriisin laajaa muistitietotraditiota on analysoitu.¹⁹ Lähes kaikissa kertomuksissa kuolema on kuvattu likeisesti

ja omakohtaisesti. Välillä kertoja toki on ottanut etäisyyttä kokemuinsa tapahtumiin. Tämän luvun keskeisiä osia ovat suomalaisten nälkävuosiin liittyvän muistiaineiston kertomisen tapa ja sisältö ja se, miten muisti liittää kokemukset ja näkemykset yhteen ja mitä ne ovat merkinneet yksilön, yhteisön ja perheen kannalta.

KUOLEMAN KUVAT: ARKKUJEN PITKÄT RIVIT

Kun Suomeen iski 1860-luvun kauhea nälkäkriisi, maa oli monella tapaa hajanainen ja erillinen Euroopan köyhä syrjäkylä. Alueelliset erot olivat suuria. Nälkävuoden 1868 alussa senaattori Oscar Norrmén kiersi maan eri osissa selvittääkseen hädän todellista laitaa, ja raportissaan hän kertoi monesta eri Suomesta. Kun siirryttiin vaikkapa Pohjanmaalta Pohjois-Satakuntaan, oli kuin oltaisiin tultu ”toiseen maahan”.²⁰ Topeliaaniseen maahan kuuluivat erilaiset heimot ja ryhmät: karjalaiset, hämäläiset, lappalaiset, uusmaalaiset ja pohjalaiset sekä monet muut, jotka asuivat, olivat ja elivät erillään.²¹ Maa oli taloudellisesti ja sosiaalisesti jakaantunut.²² Kuolleisuus vaihteli maan eri osien välillä paljon. Jopa lähekkäisten seurakuntien kuolleisuudessa oli suuria eroja.²³

Suurista nälkävuosista on painunut kertojien mieleen monia eri kuvia. Vaeltelevat, talosta taloon raahautuneet tai joskus kuljetetut surkeat kerjäläislaumat ovat yksi tärkeimmistä muistikuvista. On arvioitu, että useita kymmeniä tuhansia, mahdollisesti jopa satatuhatta maan asukasta lähti kerjuulle tai työnhakuun.²⁴ Ihmiset muistavat myös jauhomatot. Ne olivat suuria litteitä säkkejä, jotka sisälsivät avustusjauhoja. Niitä tuli Venäjältä hätäapuna. Ne olivat jotakin poikkeuksellista, jotakin mitä ei ollut ennen nähty.²⁵ Syvimmin mieleen ovat painuneet kuitenkin nälkään nääntyneet, kuolleet, kuolemat ja arkkujen loputtomat rivistöt. Kirkonmaällä näkymä oli kuin taistelutantereella. Monissa eri yhteyksissä nälkäkriisiä verrattiinkin sotilaalliseen taisteluun – ennen ja jälkeen kriisiin.²⁶

Koko 1800-luvusta on käytetty nimitystä ”vaikea vuosisata”.²⁷ Nimitys on yllättävä, koska vuosisataa on myös pidetty monin eri tavoin kehityksen, edistyksen ja valistuksen vuosisatana, jonka aikana kylvettiin

yhteiskunnallisen vaurauden ja kansallisen itsenäisyyden menestystarinan siemenet. On kuitenkin kiistatonta, että 1800-luvun historiaa leimasivat toistuvat kuolleisuuskriisit, jotka kytkeytyivät sotaan, nälkään ja tauteihin. Vuosien 1808–1809, 1832–1834, 1857, 1862 ja 1866–1868 kuolleisuusluvut nousivat niin korkeiksi, että määrätyillä kriisialueilla väestönkasvu hidastui ja syntyneiden keskimääräinen elinajanodote lyheni yli kymmenellä vuodella, ainakin edellisen vuosisadan loppupuoliskoon verrattuna.²⁸ Vuosisata näyttää jälkikäteen tarkasteltuna kovalta vaellukselta, jolla törmättiin kriisistä toiseen.

Itse asiassa jo vuodesta 1857 lähtien kuolleisuus oli Suomessa vaihdellut ”normaalin” ja ”korkean” välillä. Itse nälkäkriisi kulminoitui kevään 1868 muutaman kuukauden mittaiseksi kuolemanjuoksuksi, jossa huipuna oli toukokuu.²⁹ Koko prosessin äkkinäisyyttä osoittavat seurakunta-kohtaiset tiedot, joiden mukaan esimerkiksi Keski-Pohjanmaan Ullavassa siunattiin kirkonmenojen yhteydessä tavallisesti yksi vainaja, jos yhtäkään, mutta toukokuun 17. päivänä haudattavia oli peräti 16. Pohjois-Pohjanmaalla sijainneessa Perhon seurakunnassa vuonna 1861 kuoli yhteensä

vain 13 henkeä, mutta vuonna 1868 haudattuja oli yhteensä 146 henkeä, joista useimmat huhti- ja kesäkuun aikana. Kuolinsyiksi oli useimmille merkitty ”hungertyfus” (pilkkuuume, *typhus exanthematicus*). Ylistarossa monena kevään 1868 sunnuntaina siunattiin yli 40 vainajaa, kun tavallisina vuosina heitä oli enintään muutama. Jalasjärvellä kuolleisuus alkoi nousta maaliskuun loppupuolella, saavutti huippunsa toukokuun viimeisenä päivänä ja palautui jo miltei normaaliksi heinäkuussa. Etelä-Suomen Kärkölässä kehitys oli Jalasjärven kaltainen, joskin kriittinen aika kesti hieman kauemmin.³⁰ Kaiken kaikkiaan kriisi oli pitkä. Pitkä näännyttävä vaihe eskaloitui keväällä 1868 nopeasti, tappoi muutamassa viikossa kymmeniä tuhansia ihmisiä ja hellitti vähitellen.

Juuri kriisin kärjistymä on jäänyt ihmisten mieliin. Nälkävuosien kuolleisuusmuistoissa on haluttu korostaa menehtyneiden lukuisuutta. Kuolleiden absoluuttista ja suhteellista määrää osoittavia laskelmia esiintyy usein, mutta kaikkein konkreettisimpia muistoja ovat olleet pitkät ruumisarkkujen rivistöt. Kirkonmäki oli paikka, johon hautausta odottivat arkkurivistöt koottiin. Näin sitä muisteltiin Ylistarossa:

Kevätpuolella haudattiin Ylistaron kirkkomaahan noin 50 ruumista viikon kuluessa, näki sunnuntaiaamullakin 40–50 ruumisarkkua viereysten kirkonmäellä.³¹

Toinen kertoja muistaa arkkuja olleen vielä enemmän, jolloin mukaan tulee jo liioittelua:

Kymmenittäin haudattiin ihmisiä joka viikko. Pääsiäisen aikaan vuonna 1868 haudattiin eräänä pyhänä Ylistarossa 70 ruumista. Arkut olivat kaikki asetetut riviin kirkon luo. Siinä oli kirjava rivi, oli valkoisia, tervattuja, joku maalattukin arkku enimmäkseen ilman syrjäliinoja.³²

Ylihärmässä muisteltiin, että arkkuja oli pakko haudata päällekkäin, koska aika ei riittänyt haudankaivuuseen: ”Oli ’hoitoja’, semmoisia taloja, joissa nälkäisiä ruokittiin ja siellä niitä kuoli paljon. Kun ’hoirosta’ tuotiin ruumiita hautaan, niin kolmikerras oli arkkuja hauras.”³³ Pielavedelläkin

haudankaivuun ongelmia muisteltiin. Haudattavien paljoutta näinä vuosina kuvastaa, että aikana, jolloin nälkä ja taudit olivat kovimmillaan, ”eivät haudat tahtoneet riittää, vaikka kaksi haudan kaivajaa kaivoivat kuukausien aikoja hautoja taukoamatta, pyhät ja arjet, jopa joskus öilläkin [...].”³⁴

Lukumäärän lisäksi kokijat ja muistelijat kiinnittivät huomiota myös kuoleman epätasa-arvoon. Joidenkin arkku jäi vaatimattomaksi, mutta kaikille sitä ei välttämättä riittänyt ollenkaan. Arkkuja muisteli esimerkiksi varpaisjärveläinen J. Ryyönen:

Lapinlahden pitäjään Nerkoon kylässä olevan kanavatyön aika oli nälkävuonna 1867. Kuoli ihmisiä satoittain, nälkään ja ruttoon. Talot oli täynnä sairaita. Minäkin olin niitä korjaamassa pois. Joka niitä meni korjaamaan hän sairastui ja kuoli. Kaksikymmentä minä korjasin yhdessä yössä, palkkaa sain viisikymmentä penniä ruumiilta, ei niille kaikille arkkuja ollut, ne haudattiin yhdeen haudaan.³⁵

Poikkeuksellinen tapahtuma jätti tarkan muiston palkasta.

Eräänä keskeisenä viranomaisten organisoimana avustuskeinona olivat suuret rakennustyömaat, joissa tehtiin rautateitä (Riihimäki–Pietariratatyömaa), rakennettiin kanavaa (Nerkoo, Ahkionlahti, Taipale ja Lempainen) tai raivattiin maantietä (Tokerotie Kauhajoen ja Peräseinäjoen välillä), puhumattakaan lukuisista muista pienemmistä tietöistä, koskenperkauksista, ojitus- ja rakennustöistä. Erilaisia työtupia, sairasmajoja tai niiden yhdistelmiä oli koko maassa arviolta 300–500. Niissä työllistettiin, majoitettiin, ruokittiin ja hoidettiin kymmeniä tuhansia ihmisiä.³⁶ Hyvässä tarkoituksessa organisoitujen työmaiden ongelmiksi muodostuivat pian asunto-, ravinto- ja terveyshuolto, ja varsin pian myös korkea kuolleisuus. Sadoittain ja jopa tuhansittain työnhaluja hakeutui näiden työmaiden läheisyyteen, usein perheet mukanaan. Vain osalle riitti työtä. Muut jäivät odottamaan kuoleman vapauttamia työpaikkoja.

Sairaanhoitaja Bertta Koskinen Lempäälästä muisteli vuonna 1919 Kalle-enonsa kertoneen työstään ruumiskuljettajana. Rippikouluikäinen poika kuljetti sairaita ja kuolleita Lempoisten kanavatyömaan, kotiinsa hoitopaikaksi tehdyn riiden ja hautausmaan väliä:

Aamuisin, ennen työhön lähtöä, kävivät miehet nostamassa riiheen yöllä kuolleet ja niitä oli useiden kertoman mukaan tavallisesti kuus, seitsemän. Päivän aikaan saatettiin tuoda edellisestä ruodista joitain, jotka olivat juuri loppua vailla ja heidät saatettiin viedä suoraa päätä riiheen myöskin [...] ei se siihen loppunut, että vainajat hautaan saatiin, vaan hän meni sinne kanavatyömaalle edelleen ja sieltä hän sai sitten jälleen jokseenkin yhtä suuren kuorman, vaikka ei tosin sentään niin suurta vaan aina pienemmän kuin oli tuonut. Nämä olivat niitä, jotka eivät kyenneet pysymään pystyssä siellä työmaalla ja heidät hän toi sinne sairaalaan kotioonsa.³⁷

Lempäälässä oli nälkävuosina järjestetty hätäaputyöksi kanavatyömaa. Sinne kertyi paljon väestöä ulkopuolisilta paikkakunnilta. Paikalle onkin pystytetty toisipaikkakuntalaisten kuolleiden kunniaksi muistokivi. Kertojan eno vietti koko talven kolkossa työssään kuljettamassa sairaita ja kuolleita. Ei ihme, että kertojan kävi enoa sääliksi: ”[...] olen monta kertaa ajatellut, kun eno välillä tahtoi ryypätä, että ei kai nämäkään muistot sentään olleet niin helposti hävitettävissä, että piti sitä välillä saada vähän helpotustakin.” Tässä kertojan muistossa tulevat esiin trauma ja trauman hoito.

Vaikeaksi ongelmaksi muodostui niiden ulkopaikkakuntalaisten hautaaminen, joiden nimistä tai taustoista ei ollut tarkempaa tietoa. Ainakin jossain määrin näistä henkilöistä kantautui jälkeensä kotiseudulle tietoja, joiden perusteella heidät saatettiin merkitä kuolleeksi kirkonkirjoihin. Niiden seurakuntien kirkonkirjoissa, joista lähti paljon vaeltajia, on myös runsaasti merkintöjä kuolinvuodesta ilman tarkempaa kuolinpäivää tai hautaustietoa. Normaalivuosina noudatettu kuolleiden säällinen kohtelu ajautui vakavaan kriisiin.

Pohjanmaalta tuli paljon kerjäläisiä. Heihin suhtauduttiin taikauskoisesti. Noituivat. Nälkävuosia pidettiin Jumalan rangaistuksena, synnin ja jumalattomuuden tähden. Vietettiin uskonnollisia menoja, jotka jäivät tavaksi. Ulkoseurakuntaiset köyhät haudattiin eri paikkaan, Sondamalan Markon pellonreunaan.³⁸

Kuin ohimennen kertomuksessa todetaan pellonreuna epävirallisena hautauspaikkana. Suurten rakennustyömaiden yhteyteen jouduttiin perustamaan ylimääräisiä hautausmaita. Esimerkiksi Riihimäki–Pietari-ratatyömaan varressa on neljä erityisesti ratatyöläisille perustettua ylimääräistä hautausmaata. On myös tietoja siitä, että ylimääräisiä hautausmaita perustettiin mahdollisesti väliaikaista käyttöä varten ja ne unohtuivat myöhemmin. Luterilaisen uskonnon näkökulmasta asia oli ongelmallinen. Siunaamattomaan maahan haudattiin ainoastaan itsemurhantekijät. Tuntemattomien hautaaminen noissa olosuhteissa oli ymmärrettävää, mutta samalla jouduttiin käyttämään toimintatapaa, joka ei ollut hyväksyttävä.³⁹

Kuoleman näkeminen ja kokeminen kaikkialla ympäristössä johti ihmisten turtumiseen ja välinpitämättömyyteen. Perhossa kerrottiin, että:

[...] kuolema oli menettänyt elävien mielessä varsinaisen merkityksensä. Ei sitä peljätty, kun se säälimättömästi irvisti omalla kohdalla eikä liioin kamahettu sen iskiessä kanssaihmiisiin. Elämä oli synkkä ja toivoton. Aina kalvava nälkä turrutti hellemmät tunteet – kuolema oli ainoa vapauttaja loputtomalta tuntuvasta kurjuudentilasta, siksi sitä ei pelätty.⁴⁰

Kälviällä, jota tautikriisi kohteli kaltoin, verrattiin nälän kuolemankenttiä sotatantereeseen:

Syystalven kotiolot tai kerjuu olivat jo heikentäneet hoitoloihin joutuneet, että pian alkoi Tuoni tehdä työtänsä hoitoloissakin. Valittamatta useimmat ummistivat silmänsä. Oli ikään kuin sotatantereella, ei paljon surtu omaa eikä lähimmäisen kuolemaa. Kuolleet korjattiin pois joukosta ja vietiin riiheen arkkuun pantavaksi.⁴¹

Turtuneisuus ja välinpitämättömyys saivat vallan, kun kuoleman mitta-kaava meni yli ymmärryksen. Kaikkein vaikein aika alkoi kuitenkin onneksi hellittää vähitellen kesällä 1868. Taudit kyllä vielä raivosivat, kerjäläiset vaelisivat, mutta elintarviketilanteeseen saatiin helpotusta, kun talven mentyä kuljetusolosuhteet paranivat. Syksyllä saatiin jo normaali

viljasato ja ravintotilanne hellitti. Vähitellen hengissä selvinneet kerjäläiset alkoivat palata kotiseuduilleen.⁴² Väestö oli kuitenkin köyhtynyt ja vaikeat ajat jatkuivat vielä pitkään.⁴³

Kuoleman kuvat eivät hälvenneet yksittäisten ihmisten, nälkävuosikokijoiden mielestä. Erittäin runsas omakohtaisten muistojen aineisto osoittaa, että yksittäiset ihmiset kantoivat nälkävuosia itsessään ja välittivät kokemukset seuraaville sukupolville. Omakohtaiset kertomukset olivat niin likeisiä ja vahvoja, että niiden kautta säilytettiin ja siirrettiin traumaa. Moni kertoja ei voinut muistella omia kokemuksiaan liikuttumatta.

PAIKALLISYHTEISÖT JA KUOLEMA

On vaikea yksikäsitteisesti määritellä, millainen oli 1800-luvun jälkipuoliskon ”suomalainen paikallisyhteisö”. Pitäisikö sellaiseksi määritellä hämäläinen torppari- ja mäkitupalaisyhteisö tiheine asumuksineen ja selkeine luokkarajoineen? Oliko tyypillinen yhteisö pohjalainen jokivarsikylä vai

itäsuomalainen hajautettu malli? Erilaisia kylämalleja ovat muun muassa haja-, kehä-, ryhmä-, raitti- ja rykelmäkylät. On ollut tehdas-, harju-, joki-, järvi-, metsä- ja tasankokylä.⁴⁴ Aikanaan 1700-luvulla aloitettu kuninkaan määräämä viljelymaiden isojakoprosessi loitonsi taloja toisistaan ja työnsi ihmisiä erilleen. Se myös loi ryhmien välille uudenlaisia jakoja.⁴⁵ 1800-luvun jälkipuoliskon kehitykselle oli tyypillistä se, että uusjaon seurauksena erityisesti Hämeessä ja Uudellamaalla ryhmäkylät hajosivat entistä selvemmin ja pikemminkin romanttisessa ajattelussa kuin todellisuudessa elänyt suomalainen idyllinen kyläyhteisö rapautui entisestään.⁴⁶

On kuitenkin muistettava, että monet kyläyhteisöt syntyivät vähitellen yksittäisten talojen saadessa rinnalleen uudistiloja, torppia ja mäkitupia. Kylien nimet ovat usein alun perin olleet kantatilojen tai -talojen nimiä. Kun talojen vanhin poika on usein jatkanut tilan viljelemistä, muut perillispojat on sijoitettu lohkotiloille, uudismaille tai torppiin, tytöt on naitettu vastaaviin ryhmiin.⁴⁷ Kun poismuutto oli 1800-luvun jälkipuoliskolle asti vähäistä, läheiset tai etäiset sukulaisuussuhteet liittivät hajallaankin olevat talot tai paikalliset kyläyhteisöt ”verisitein” yhteen.⁴⁸ Naapuruussuhde merkitsi usein sukulaisuussidettä. Yhteisöllisyys muodostui näin useista eri aineksista.

Kova kato ja nälkäkriisi koettelivat paikallisyhteisöjen solidaarisuutta. Agraariyhteisöt jakaantuivat monissa osin maata kahteen eri ryhmään: talonpoikaistoon ja maata omistamattomaan työväestöön. Välissä olivat torpparit. Ikimuistoksen niin sanotun laillisen suojelun järjestelmän perusteella työväestö kuului talonpoikaiston isäntävallan alle. Isäntävaen tuli ”suojella” alaisiaan, toisaalta alaisilla oli työvelvollisuus ja heidän liikkumistaan rajoitettiin. Vaikka järjestelmä oli muutamaa vuotta aikaisemmin purettu, moraalisesti se oli edelleen voimassa. Isäntien olisi pitänyt tarjota alaisilleen työtä ja suojaa, mutta näin ei suinkaan aina käynyt. Heti kun oli mahdollista, palkkatyövoima irtisanottiin, ja alustalaiset jäivät puille paljaille.⁴⁹ On esitetty näkemyksiä siitä, että nälkäkriisi olisi ollut viimeinen isku kriisiytyneelle ja monin eri tavoin kankeaksi muodostuneelle laillisen suojelun järjestelmälle. Nälkävuodet olisivat sekä organisatorisesti (yhdessä muiden vuosikymmenen yhteiskuntareformien kanssa) että ideologisesti murskanneet

järjestelmän perustan.⁵⁰ Sitä olivat jo pitkään murentaneet talollisten ja heitä alempien sosiaaliryhmien välisen sosiaalisen kuilun leveneminen, irtaimen tilattoman väestön nopea kasvu, kontrollijärjestelmien kiristyminen ja krooninen massaköyhyys.⁵¹

Paikallisyhteisön institutionaalisena perustana toimivat seurakunta ja pitäjänkokous, ja siellä missä kunnallishallinto oli jo otettu käyttöön, seurakunnan rinnalla tai sen sijasta paikallishallinnon tehtäviä hoiti kuntakokous ja sen valitsema kunnallislautakunta.⁵² On olennainen kysymys, kuinka paljon tämä siirtymäkausi ja sen ongelmat vaikuttivat paikallisten hätäaputoimien organisoimiseen. Jalasjärvellä oli perustettu jo huhtikuussa 1867 kunnallishallinto, mutta käytännössä seurakunta toimi edelleen:

Kunta eli pikemminkin seurakunta sai kruunulta lainaksi 1100 mk Madesnevan ojittamiseksi. Lisäksi tehtiin hätäaputyönä kruunun varoilla n.s. ”tokerotie” eli maantie Peräseinäjoelta Jalasjärven kautta Kauhajoelle noin 58 km. ”Tokerotie” nimi johtuu siitä että työpalkka maksettiin jauhoissa 2 naulaa päivältä. Jauhoista tehtiin ruuaksi ”tokeroa” sakeaa puuroa. ”Tokeroa” tehtiin sitenkin, että etsittiin joku kiven kolo, pantiin siihen vettä ja jauhoja, sekoitettiin ne kylminä ja syötiin. Taikka tehtiin tuohinen ja siinä samoin soettiin jauhot veteen, ”tokeroaksi”. Kruunun omistamia nevoja ojitettiin metsähallituksen johdolla, mutta papereita, joista työn laajuus näkyisi ei ole täällä saatavissa. Jo 7 vuotta täyttäneitä lapsiakin otettiin työhön ja niille maksettiin palkkana 1/2 naulaa jauhoja päivältä.⁵³

Seurakunnan toimenpiteitä muistetaan vähäisiksi ja mekaanisiksi. Kuvaan kuului myös valtiollisten aputoimien vähättely tai aliarviointi. Kunnan ja seurakunnan tehtävät korostuivat siksi, että valtakunnallisia tai läänikohtaisia hätäaputoimia järjestettiin vain vähän. Kunnat olivat velvollisia huolehtimaan ja ruokkimaan omat köyhänsä, estämään muualle pyrkivät kerjäläiset ja palauttamaan muualta tulleet kotikuntiinsa. Kaikissa näissä tehtävissä kunnat ja seurakunnat epäonnistuivat. Kerjäläisten virtaa oli mahdotonta hallita. Kaikki kynnelle kykenevät pyrkivät hakeutumaan niille paikkakunnille, joissa luulivat töitä ja ruokaa olevan saatavilla, ja

vastaavasti kuntiin tulvi muualta väkeä.⁵⁴ Perhekunnittain kulkeneet kerjäläisjoukot olivat nälkävuosien muistetuimpia kuvia:

Kerjäläisiä oli siinä valtateiden risteyksessä kauheasti, oman pitäjän köyhemmät talollisetkin usein kerjäsivät ja ne olivatkin pahemmassa pulassa kuin irtolaiskerjäläiset: syystä kuin eivät talollisina ollen olisi rohjennut kerjätä: vaan muuta yleistä köyhäin hoitoa ei silloin ollut, joten köyhiä kuoli perhekunnittain lavan tauteihin vaan luuloni mukaan ne kuolivat nälkään. Vaikka ei tauti ja kuolema säästänyt varakkaampiakaan. Kerjäläisiä kyydittiin hevosella ja reellä talosta taloon. Pitkin päivät, oli ne sairaita eli terveitä, ja oli ne omalta eli vieraalta paikkakunnalta.⁵⁵

Nälkävuosien keskeinen piirre oli se, että kärsimykset eivät suinkaan jakaantuneet tasaisesti asuinalueen, sosiaaliryhmän, ikäluokan tai edes sukupuolen mukaisesti. Alueelliset kuolleisuuserot olivat valtavat. Mitä

parempaan sosiaaliluokkaan henkilö kuului, sitä todennäköisemmin hän selvisi kriisistä hengistä (poikkeuksena oli papisto, jonka kuolleisuus kohosi korkeaksi). Lapsia ja vanhoja kuoli eniten. Naiset selviytyivät jonkin verran miehiä paremmin. Resurssien ja hoidon jakaantuminen ei ollut lainkaan tasa-arvoista. Oma lukunsa oli muilta paikkakunnilta tulleiden kohtelu; myös oman seurakunnan köyhiin suhtauduttiin usein tylysti. Yleinen puute vähensi luonnollisesti varakkaampien talojen armeliaisuutta: kukaan ei halunnut riskeerata omaa tulevaisuuttaan. Tällaista kovasydämisyyttä arvosteltiin katkerasti. Askolassa muisteltiin köyhien kohtelua:

Köyhäinhoito oli Askolassa silloin huono. Paljon parempi se oli monessa sydänmaan pitäjässä. Askola (Etelä-Suomea) luettiin varakkaisiin pitäjiin, niin kuin olikin ja olisi voinut estää köyhänsä nälkään kuolemasta, jos olisi ollut parempi tarkastus, mutta sitä ei ollut. Jos köyhä ei mennyt kylän köyhäinhoitajan luo, niin sai olla avutta.⁵⁶

Monissa seurakunnissa osattiin myös mainita ne talot, joista kerjäläiset saivat suojaa, ja ne talot, joissa sitä ei annettu. Eurajoella muisteltiin:

1869 ja 1870 oli suuret katovuodet jaovat pakkaset ja lunta aitojen ylitse. Kerjäläistulva oli tavattoman suuri, paljon paleltui ihmisiä kuoliaaksi. Minun kotonani oli yhtenäkin yönä neljäkymmentä kerjäläistä yötä, kaikki saivat ruoka, paitsi yksi jäi ilman. Oli paljon taloja, ko panivat ovensa kiinni, eikä päästäneet sisälle.⁵⁷

Sairastamisen lisääntyä ja kerjäläisten pitämiseksi omissa seurakunnissa alettiin perustaa erityisiä työ- ja hoitolaitoksia köyhille. Kerjäläiseksi lähteminen merkitsi ihmisille erittäin suurta kuolleisuusriskiä,⁵⁸ mutta toisena vaihtoehtona ollut jääminen näihin laitoksiin ei ollut sen houkuttelevampi. Kaikesta päätellen näistä tiloista muodostui todellisia surmanloukkoja niille onnettomille, jotka niihin joko omasta tahdosta tai pakolla toimitettiin. Niille oli kuvauksien mukaan luonteenomaista kaikinainen kurjuus, liikakansoitus, epäterveellinen ruoka, aliravitsemus,

toivottomuus ja kuolema. Tautikriisin ollessa pahimmillaan vuoden 1868 loppukevällä ihmisten sulkeminen näihin kuolemanloukkoihin oli mahdollisesti hätäapupoliittinen raskas virhe. Kuolleisuus kasvoi niissä erittäin suureksi, ja toisaalta juuri kevättalvella maalis-, huhti- ja toukokuussa köyhäinmajoja perustettiin eri puolille maata.⁵⁹ On kysyttävä, kumpi oli syy ja kumpi seuraus. Johtiko köyhäin- tai sairasmajojen perustaminen suureen kuolleisuuteen, vai perustettiin näitä tiloja suuren sairastavuuden ja kuolleisuuden takia?

Vertailuasetelma on erittäin vaikea. Asiaa tutkinut Oiva Turpeinen päättelee, että kriisialueilla perustetut sairasmajat lisäsivät kuolleisuutta, mutta myöskään hajautettu malli, jossa sairaat kulkivat talosta taloon, ei toiminut sen paremmin. Kysymys ei Turpeisen mukaan ollut surkeasta tai väärästä ravinnosta, jota sairasmajoissa tarjottiin. Kyse oli pikemmin näiden majojen ahtaissa ja epähygieenisissä oloissa samanaikaisesti raivonneista useista eri kulkutaukeista. Pilkkukuumeen ja lavantaudin lisäksi erilaiset suolistosairaudet ja erityisesti punatauti muodostivat tappavan yhdistelmän. Juuri niiden yhteisesiintymiselle, tartunnalle ja tappavuudelle köyhäinmajojen surkeat olosuhteet loivat kaikki edellytykset. Teoriaa tukee myös se tosiseikka, että paremmissa olosuhteissa, esimerkiksi Helsingin kerjäläisille tarkoitetuissa hoitolaitoksissa, ei kuolleisuus kohonnut mitenkään erityisen suureksi.⁶⁰ Syy ja seuraus ovat ikään kuin samanaikaisia.

Paikkakuntalaiset eivät kuitenkaan luottaneet päättäjiinsä. Lähes kaikkialla esiintyi huhuja väärinkäytöksistä, joita köyhäinavun jakamisessa ja erityisesti köyhäintaloissa olisi esiintynyt:

Hämeenkyrön pappilassa annettiin ilmaiseksi ruokaa sadoille nälkäisille ja sen tähden kansan kiitollisuus pappilan väkeä kohtaan oli suuri. Valtion ja kunnan toimesta järjestetty avustus oli vähäarvoista. Ns. vaivaistalossa Ollin tilalla hoidettiin sairaita ja nälkiintyneitä. Niitä oli myös ”Preelantin” talossa (Fredland) Tuokkolan kylässä, mutta moni pelkäsi mennä noihin hoitopaikkoihin, sillä niissä kuoli paljon ihmisiä. Kansa puhui, että kunnan järjestämässä avunannossa huomattiin väärinkäytöksiä ja laiminlyöntejä.⁶¹

Huhut ja parjaukset kohdistuivat erityisesti vastuullisissa tehtävissä toimineisiin kunnan palkkaamiin viranomaisiin. Uskottiin, että he keinotelivat ravinnolla: antoivat sairaille huonoa ruokaa ja möivät paremman ruoan varakkaille. Panettelun voi ymmärtää olevan perua epäluuloisesta herravihasta, mutta toisaalta sen kautta oli myös luontevaa purkaa nälkävuosien aikaansaamaa katkeruutta. Sitä taustaa vasten kovatkin syytökset käyvät ymmärrettäviksi. Tästä vihasta kumpusi myöhemmin nälkävuosia kriittisesti käsitellyt niin sanottu realistinen kirjallisuus. Siitä oli lähtöisin myös nousevan työväenliikkeen ankara kritiikki niitä sydämettämiä talollisia kohtaan, jotka ”tappoivat” kansaa nälkään.⁶²

Kuten muistitietoaineistokin kertoo, katastrofaalinen 1860-luvun suurten nälkävuosien tragedia mursi monin tavoin agraariyhteisöjen taloudellista ja oikeudellista perustaa. Se oli merkki kansan köyhyydestä ja haavoittuvuudesta, ja toisaalta se myös entisestään köyhdytti väestöä. Nälkävuosien kuolleisuus kohosi poikkeuksellisen korkeaksi siksi, että useat perättäiset katovuodet kumuloituivat kohtalokkaaksi elintarvikekriisiksi, finanssiongelmat rajoittivat maan lainanottoa ja taloudellinen lama hidasti hätäaputoimiin ryhtymistä. Kuolleisuus kohdentui erityisesti tilattomien väestöryhmään. Kulkutaudit, muun muassa punatauti, iso-, tuli- ja tuhkarokko, hinkuyskä ja lavantauti surmasivat normaaliaikoina lapsia ”tasavertaisesti” sekä talollisten että maata omistamattomien sosiaaliryhmissä. Nälkävuosina köyhimmän väestönosan nälän, toisinto- ja pilkkukuumeen sekä lavantaudin yhdistelmä oli poikkeuksellisen tuhoisa. Sen tarttuvuus, köyhtyneen väestön huono vastustuskyky, nälän aiheuttama yleinen heikkous, huono, aivan ilmeisesti myös väärä ravinto ja kehno hoito yhdessä loivat kohtalokkaan yhdistelmän.⁶³ Kuolema satutti paikallisia yhteisöjä, mutta aivan erityisesti se leikkasi köyhintä väkeä. Se on jäänyt kertojien mieleen.

Näytti siltä, että pakeneminen oli ainoa vaihtoehto kuolemalle. Arviolta satatuhatta ihmistä jätti kotinsa sekä kylänsä ja lähti kerjuulle – lähelle tai kauas.⁶⁴ Tämä valtava väestöliike muutti paikallisia sosiaalisten suhteiden järjestelmiä. Monilla alueilla kokonaisia kyliä tyhjensi asukkaista, tiloja jäi viljelemättä ja kriisin vaikutuksista kärsittiin pitkän aikaa. Toisaalta poismuutto loi – siihen liittyneen äärimmäisen inhimillisen kärsimyksen

ohessa – selviytyneille uusia elämänmalleja ja mahdollisuuksia, ainakin yksittäisten perheiden ja sukujen elämässä. Väestöliike kiihdytti kaupungistumista ja lisäsi siirtolaisuutta Pohjois-Amerikkaan nälkävuosia seuranneina vuosikymmeninä. Köyhien sosiaalisena liikkeenä massamittainen kerjäläisyys ja muuttoliike mursivat lailliseen suojeluun liittyneitä käsityksiä lähiyhteisön toimintatavoista ja kyseenalaistivat sen ideologisia perusteita. Se murensi yhteiskunnan perusrakenteita.⁶⁵ Kertojat muistavat kuoleman, mutta he muistavat myös kaiken kuoleman taustalla olleen epäoikeudenmukaisuuden ja vallankäytön. Avoimet joukkohaudat eivät unohtuneet ja nälästä tuli myöhemmin ”punikki”. Siitä kehkeytyi vuosien 1917–1918 ristiriitoja kärjistävä tekijä.⁶⁶

PERHEYHTEISÖ JA KUOLEMA

Esiteollisessa, vielä vahvasti agraarisessa yhteiskunnassa perheen merkitys oli erityisen suuri. Sille oli varattu monia sellaisia tehtäviä, jotka myöhemmin tulivat yhteiskunnan ja valtion tehtäväksi. Erityisen tärkeä oli perheen tarjoama taloudellinen, sosiaalinen ja emotionaalinen turva.⁶⁷ Perheenjäsenen kuolema järkytti tätä järjestelmää, varsinkin jos jompikumpi vanhemmista tai molemmat kuolivat. Sinänsä toisen vanhemman menettäminen lapsen ollessa alaikäinen ei vielä 1800-luvulla ollut harvinaista, mutta kriisiaikoina tämä riski kasvoi olennaisesti. Tautiepidemiat tappoivat parhaassa työiässä olevia aikuisia ja jättivät usein koko lapsikatraan vaille tukea.⁶⁸

Ei ole ihme, että ihmisten usko tulevaisuuteen horjui vahvasti, kun he näkivät ja kokivat niin paljon kuolemaa lähellään. He joutuivat näkemään omien lastensa, vanhempiensa, sisariensa ja veljiensä kuolevan ympäriltään. Käsite sukupuutto on vahva mentaalinen ilmaus, joka ilmaisee suvun sukupolvittaisen jatkumon katkeamista. Nälkäkriisimuistelun yhteydessä sillä haluttiin korostaa yksittäisten sukujen hävityksen totaalisuutta. Eurajoella muisteltiin, kuinka ”[t]uli lisäksi kova poltetauti, ihmiset kuolivat muutamin paikoin sukupuuttoon, ei kerjetty kaikkia hautaillan, saivat vartoa kun hänen vuoronsa tuli”.⁶⁹ Askolassa kerrottiin samaa tarinaa:

”Kun sitten tuli kuumetauti ja oli näin huono ruoka niin köyhät perheet kuolivat sukupuuttoon.”⁷⁰ ”Vakkolan kylässä Joopin huonekunnasta kuoli yhdeksän henkeä. Kommilta kuoli myös asukkaat sukupuuttoon.”⁷¹

Vaikka kuolleisuus nousikin eräissä seurakunnissa tavattoman korkeaksi, kokonaisten perheiden menehtymiset olivat silti harvinaisia. Analyysin apuna olevassa, kymmenientuhansien ihmisten elämänkulku- ja kolmensadan vuoden ajalta käsittävässä *Kymmenen sukupolvea* -aineistossa⁷² perheiden kaikkien jäsenten menehtymistapauksia on vain yksi ainoa, joten kaiken kaikkiaan lainauksissa mainitut tapaukset ovat olleet todella harvinaisia. Monessa perheessä menehtyi jompikumpi aikuisista ja joukko lapsia, mutta yleensä osa perheestä selviytyi. Korkean kuolleisuuden pitäjissä, esimerkiksi Sotkamossa, seurakunnan pappi sai merkitä rippikirjaansa sivut täyteen ristejä. Monesta perheestä selviytyi vain yksi tai kaksi lasta. Heidän kohdalleen on piirretty sydän.⁷³

On yleisesti tunnettua, että aikuisikäisten miesten kuolleisuus ylitti vastaavan ikäisten naisten kuolleisuuden. Tärkeimpänä selityksenä tälle ilmiölle on pidetty miesten hakeutumista perheen elättämistehtävien takia kotia riskialttiimpiin oloihin maantielle, työmaille tai asutuskeskuksiin, joissa tautien tartuntavaara suurempi. Miesten ylikuolleisuutta osoittaisi myös seuraava Laviassa tallennettu muistikuva, jonka mukaan naisleskiä oli paikkakunnalla huomattavasti miesleskiä enemmän:

Kuolevaisuus köyhinä vuosina oli suuri. Kun 1867 Maarianpäivän aikaan rupes ihmisiä kuoleen, niin sitä riitti juhannukseen asti. Laviaan jäi 800 vaimoleskee ja 300 miesleskee.⁷⁴

Kirkonkirjojen mukaan Laviassa kuolikin nälkävuosien aikana poikkeuksellisen paljon perheellisiä miehiä, joiden ammattina mainittiin talollinen, torppari tai itsellinen.⁷⁵ Seurakunnan kuolleisuus oli vuosina 1867–1868 noin kolmetoista prosenttia, joten Lavia menetti noin 3 000 hengen väestöstään melkein 800 henkeä. Vähentyneen syntyvyyden takia luonnollinen väestönvähennys oli 114 henkeä vuonna 1868.⁷⁶ Vaikka mouhijärveläinen muistelija liioittelikin leskien määrää, nälkävuosien

kuolemat iskivät perheisiin rankasti. Lavian kuolleisuus ei edes vuonna 1868 ollut paljoa suurempi kuin koko maan keskiarvo.

Jos kuolleisuutta tarkastelee ikäryhmittäin, määrällisesti kaikkein eniten lisääntyi 1–14-vuotiaiden lasten kuolleisuus. Kun ”normaalivuosina” heitä menehtyi noin 13 000, vuonna 1868 lukumäärä kasvoi kolminkertaiseksi. Yli 50-vuotiaiden kuolleisuus kolminkertaistui niin ikään noin neljästätoistatuhannesta neljäänkymmeneenkolmeentuhanteen. Suhteellisesti kaikkein eniten kasvoi kuitenkin nuorten, 15–19-vuotiaiden kuolleisuus. Se miltei viisinkertaistui. Lähes 37 000 avioikäistä menetti henkensä.⁷⁷ Kun agraariyhteiskunnassa noin 90 prosenttia naimaikäisistä solmi avioliiton, voidaan arvioida yli kymmenentuhannen perheen menettäneen jommankumman vanhemmistaan, monissa tapauksissa molemmat. Puoliorpoja tai kokonaan orpoja lapsia eli maalaisyhteisöissä muulloinkin. Nyt heidänkin määränsä lähes viisinkertaistui.

Varsinkin köyhien perheiden toimeentulo oli vaikeaa, koska pahimassa tapauksessa lapset piti jättää keskenään kotiin, lesken tai vanhempien lasten lähtiessä kerjuulle. Rautalampilainen vanhus kertoi:

Osoitteeksi hädän suuruudesta tahdon kuitenkin mainita, että eräs 86-vuotias vanhus kertoi, että sinä aikana, jona vanhemmat olivat ympäri kyllä jotain syötävää kerustelemassa, he köyhän mökin lapset nuoleksivat (tyhjää taikinatiinua).⁷⁸

Myös lapset saatettiin lähettää kerjuulle, tai sitten lapset lähtivät omin päin etsimään ruokaa. Hämeenkyrössä kerrottiin tarinaa, jossa nälkävuosina kerjuumatkalle lähtenyt lapsi oli kadonnut, mutta löytyi onnellisesti vuosia myöhemmin:

Fagerlundin Miina kävi usein meillä, matkaa oli yli 6 km. Hän ja miehensä olivat kuumeessa omassa asunnossaan. Mies kuoli. Kun Miina toipui, oli nuorin lapsi noin 10-vuotias hävinnyt. Hänet oli nähty viimeiseksi talsivan lumessa Lehmijärvenkangasta Tampereelle päin. Kait joka kerran meillä käydessään hän tyttärestään äidin kanssa puhui – usein itki – Sitten kerran hän tuli meille. Syöksyi hikisenä pirttiin

kirje kädessä! ”Kuule, nyt minä sain tyttäreltäni kirjeen, se elää!” – Tytär ilmoitti olevansa Karjalohjalla, naimisissa, pienen talon emäntä ja kolmen lapsen äiti!⁷⁹

Kadonneiden, yksinäisten orpolasten tarinat ovat tyypillisiä nälkävuosiin liitettyjä muistikuvia. Monissa sukukertomuksissa toistuu asetelma, jossa lapsi on menettänyt vanhempansa ja saapunut yksin paikkakunnalle, kenenkään tuntematta hänen taustaansa. Hyväsydämiset ihmiset ovat sitten ottaneet lapsen hoiviinsa ja kasvattaneet hänet. Näissä tarinoissa korostetaan nälkävuosia paitsi kansallisena taloudellisena ja sosiaalisena taitekohtana, myös sukujen elämänkulun käännekohtana. Nälkävuositarinat ovat näiltä osin suvuissa kulkevia, niiden oman identiteettirakentamisen kannalta tärkeitä elementtejä. Ne ovat poikkeuksellisia selviytymistarinoita, usein myös sankarielementtejä sisältäneitä kertomuksia.

Monesti leski otti perheensä mukaan kerjuulle. Limingassa muisteltiin säälistävien perhekuntien vaeltamista talosta taloon:

Kerjäläisiä kulki joukoittain talosta taloon. Varsinkin lapset ja lapsien äidit olivat säälistäviä. Monet kulkivat horjuen ja sairaina, silmät kiihden pitkin teitä. Monien vatsa oli turvonnut ja kasvot pöyhössä. Kun pöyhö levisi yli ruumiin, niin kuolema oli silloin ovella. Moniin taloihin kuoli kerjuulla olevia. Joitakin oli kuollut teiden varsille, kun eivät jaksaneet enää laahustaa lähimpään taloon asti.⁸⁰

Poikkeuksellisen korkea kuolleisuus kärjisti ilmiötä, jota toisessa yhteydessä on kutsuttu kuoleman logiikaksi. Sillä viitataan vaikutuksiin, joita esiteollisen yhteiskunnan korkea lapsi- ja aikuiskuolleisuus aiheutti perhedynamiikalle. Jos imeväis- ja lapsikuolleisuus oli erittäin suurta, ainoastaan muutama lapsista selviytyi avioitumisikään asti. Tällöin tilojen perimisjärjestykset olivat suhteellisen yksinkertaisia. Kun kuolleisuus väheni, varsinkin nuoremmat sisarukset joutuivat avioliittomarkkinoilla heikompaan asemaan, jolloin sosiaalisen vajoamisen riski oli suuri. Vastaavasti aikuiskuolleisuus johti ketjuavioliittoihin, jossa nuoren puolison ennenaikainen kuolema johti tilanteeseen, jossa leski avioitui pian

uudestaan. Lesken itsensä kuollessa uusi puoliso avioitui niin ikään uudestaan. Tämän seurauksena perheessä saattoi olla lapsia, joiden molemmat biologiset vanhemmat olivat kuolleet. Uudelleenavioituminen oli myös sosiaalista mobilisaatiota selittävä tekijä. Uudelleen avioituminen saattoi johtaa sosiaalisen aseman muutokseen. Toisaalta ketjuavioliitto-jen seurauksena oikeus tilanhoitoon saatettiin menettää.⁸¹

Mikäli isättömäksi tai äidittömäksi jääneessä perheessä oli pieniä lapsia, leskeksi jäänyt puoliso avioitui miltei välittömästi. Avioliitto oli monella tapaa funktionaalinen järjestelmä, jossa perheen arkipäivän rutii-

nien hoidon kannalta molempia vanhempia tarvittiin. Niinpä nälkävuosien suuri aikuiskuolleisuus johti vastaavasti avioliittojen lisääntymiseen.

Näin kävi myös aiemmin esillä olleessa Lavian pitäjässä, jossa milteipä kaikki 1860-luvun lopulla leskeksi jääneet perheelliset olivat parin vuoden sisällä uudelleen naimisissa.⁸²

Kun nälkävuosista selvittiin ja kuolema väistyi, ihmiset heräsivät uudella tapaa henkiin:

Muuan vanhus, joka itse on syönyt pettuleipää ja puuroa sanoi että ”kun sitten kesä tuli niin olivat köyhät ihmiset niinkuin kirkonmaasta karanneita, laihoja ja oudonnäköisiä”. Ihmisten ulkonäköön siis kato-vuoden kärsimykset vaikuttivat epäedullisesti, mutta että ne ihmisten siveellisyyden ja rehellisyyden tuntoa olisivat suuremmassa määrässä turmelleet sitä ei erikoisesti muisteta. Joitakin pienempiä varkauksia muistellaan tapahtuneen – Muuten muistellaan, miten elämä oli sil-loin hiljaista ja ”kuoleennuksissa”. Ei näkynyt nuorisoparvia teillä eikä raiteilla, eikä kuulunut nauruja ei hälinöitä. Joku onkin pukunut ajan tunnelman sanoiksi: ”kun kirjoitettiin 67 niin ei paljoa naurettu eikä laulettu”, ja kun v. 1868 tuli viljavuosi ja elämä alkoi jälleen kulkea en-tistä rataansa ja ilmetä tavallisissa muodoissaan, ”tuntui se kuin olisi kellot päästetty paukkumaan” kuten joku sanoi.⁸³

Korkean kuolleisuuden kunnissa miltei kaikki perheet menettivät toisen tai molemmat vanhemmistaan tai osan lapsistaan. Esimerkiksi Sotkamos-sa kuoli vuonna 1868 joka talosta keskimäärin kolme henkeä ja koko seu-rakunnasta noin joka viides asukas.⁸⁴ Jokainen menetti jonkun läheisensä.

KUOLEMAN MUISTOT

Suomen 1860-luvun nälkävuodet ovat jättäneet mielenmaisemaamme syvät jäljet. Näemme siitä esimerkkejä vaikkapa niissä tavoissa ja perin-teissä, joilla leipää edelleen valmistetaan, käsitellään ja nautitaan.⁸⁵ Nälän ja kuoleman pelko on kovin lähelle jäänyt yhteiskunnallinen pelko, johon aina 1900-luvun alkuun asti oli hyvät syyt. Kroonisen aliravitsemuksen, toistuvien nälkä- ja tautikriisien ja vuosisadan alun sodan tuhot kokeneet sukupolvet elivät vaaran vuosisataa. Se oli vaarallinen erityisesti lapsille, mutta kaiken kaikkiaan ihmisten odotettavissa ollut elinikä laski ja väes-tönkasvu hidastui.

Suomalaista mentaalihistoriaa voi hyvin verrata kansainvälisen ”nälän-hätäkirjallisuuden” luomaan kuvaan muiden maiden kansojen nälkäkär-simyksistä. Samat pedon merkit, hallavat hevoset, kauhut ja kärsimykset

kuuluvat monien maiden kulttuuriseen perimään. Suomessa tämä kausi on vielä niin lähellä, että sitä kannattelee vahva muistitietoperimä. Kertomukset nälkään kuolevista, kerjäläisistä ja jauhomatoista kulkevat edelleen sukupolvelta toiselle. Tätä muistitietoa on myös tallennettu runsaasti suomalaisiin arkistoihin.

Se, mitä ihmisten mieliin oli jäänyt, liittyi suuressa määrin kuolemaan. Pitkät ruumisarkkujen rivistöt, niiden huolimaton käsittely, arkkujen maalaamattomuus ja karuus ovat jääneet lähtemättömästi ihmisten mieliin. Suuret työmaat muodostuivat suoranaiseksi kuolemanleireiksi. Moni näki nämä kauhut lapsena. Tuntui kuin kuoleman massiivisuuden edessä olisi paaduttu ja passivoiduttu. Kaikki näytti toivottomalta. Lapset osallistuivat yhteisiin tehtäviin muun muassa ruumiinkuljettajina, ja yhtä lailla he olivat mukana hätäaputoissa. Juuri he olivat aikuisina 1900-luvun alussa kertomassa muistitiedon kerääjille tarinoitaan.

Kun nälkävuodet hellittivät, monien mielestä alkoi kokonaan uusi elämä. Tuntui kuin ”kellot olisivat alkaneet soida”. Ihminen ja ihmiset unohtavat vastoinikäymisensä, mutta suullisena perimätietona tarinat jäivät meille kertomaan yhteisöjen, perheiden ja yksilöiden kärsimyksistä. Jäikö nälkävuosista kansallinen trauma? Kansallisessa virallisessa kertomuksessa on ollut vähän sijaa hävinneille ja epäonnistuneille. Nälkävuodet 1860-luvulla olivat kaiken kaikkiaan niin surkea epäonnistuminen, niin kauhea kokemus ja monelle ihmiselle niin traumaattinen henkilökohtainen näky, että sitä on yritetty painaa virallisen kansallisen historiankirjoutuksen unohduksen mustaan aukkoon.

NÄLKÄVUODET, YHTEISÖT JA KUOLEMAN KUVAT

1. Häkkinen 2018.
2. SKS 764, 1938. (Kursivointi AH).
3. Turpeinen 1986, liitetaulukko 2.
4. Häkkinen 2013, 40.
5. Häkkinen ym. 1991, 253–272.
6. Myllykangas 2014a, 90–91.
7. Airaksinen ym. 1986.

8. Häkkinen 1990.
9. Ilmestyskirja 6:2, 6:4, 6:5 ja 6:8.
10. Ekamper ym. 2017, 113–114; McCleery 2016, 116–117.
11. Walter & Schofield 1989, 4.
12. Scott ym. 1995, 245–252; O'Neill 1984; Corbett 1988, 1099–1112; Maxwell 1996, 291–303; Voutilainen 2017.
13. Fogel 1997, 445.
14. Turpeinen 1986, liitetaulukko 2.
15. Ó Gráda 2009, 23–24.
16. Häkkinen ym. 2005, 61–91.
17. Forsberg 2017, 37–63; Nevala 2015.
18. KA: Suomen Historiallisen Seuran nälkävuositoimikunnan arkisto (SHS); Vaasan Maakunta-arkisto: Etelä-Pohjalaisen osakunnan nälkävuosia koskeva perinneaineisto (EPO); Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kokoelmat (SKS); Museoviraston *Seurasaari*-lehdessä julkaistun kyselyn n:o 7/1959: "Kulkevat ammattilaiset ja työmiehet" vastaukset, (Kulkevat työmiehet).
19. Cronin 2012, 235.
20. Senaattori Norrménin selonteko kenraalikuvernöörille tekemästään selvitysmatkasta Turun ja Porin, Hämeen sekä Vaasan lääneihin 8.1.1867–7.1.1868. Norrménin yksityisarkisto, Kansallisarkisto.
21. Topelius 1905, 112–114, 169–173, 192–196.
22. Soininen 1974.
23. Turpeinen 1986, liitetaulukko 2.
24. Häkkinen ym. 1991, 73.
25. Nevala 2015.
26. Häkkinen ym. 1991, 98–100.
27. Häkkinen 2018, 139–141.
28. Häkkinen 2018, 120.
29. Pitkänen 1993.
30. Ullavan, Perhon, Ylistaron, Jalasjärven ja Kärkölen seurakuntien kuolleiden luettelot. HISKI-tietokanta Historiakirjat, Suomen Sukututkimusseura ja Suomen Sukuhistoriallinen Yhdistys ry., Ylistaron digitoidut kuolleiden luettelot.
31. Ylistaro: 1919, SHS.10.1.
32. Ylistaro: 1916, EPO 1119.
33. Ylihärmä: 1932, SKS 18018.
34. Pielavesi: 1935, SKS 769.
35. Varpaisjärvi: 1938, SKS PK24:4434.
36. Häkkinen ym. 1991, 129–157.
37. Lempäälä: 1919, Kulkevat työmiehet, MV.
38. Nousiainen: 1918, SHS.
39. Nevala 2015, 65.
40. Perho: 1932, SKS 5.
41. Kälviä: 1915, EPO 1119.
42. Häkkinen 1992, 138.
43. Voutilainen 2016, 185–194.
44. Jutikkala 1968, 39–55.
45. Soininen 1974.
46. Korhonen 2003, 461–479.
47. Moring 1999.
48. Häkkinen 2018, 136.
49. Häkkinen ym. 1991, 70.
50. Häkkinen & Peltola 2005, 42–44.
51. Moilanen & Eilola 2013, 19.
52. Soikkanen 1966, 115–364.
53. Jalasjärvi: 1915, EPO 1119.
54. Pitkänen 1992, 87–118.
55. Suonenjoki: 1932, SHS 6.1.
56. Askola: 1911, SKS E76.
57. Eurajoki: 1937, SKS PK 4:629.
58. Pitkänen 1992, 114.
59. Turpeinen 1986.
60. Turpeinen 1986, 183–213; Häkkinen 1994, 62–82.
61. Hämeenkyrö: 1937, SKS 320.
62. Jussila 2013; Häkkinen ym. 1991, 250–272.
63. Häkkinen & Peltola 2005, 41–45.
64. Häkkinen 1992, 56.
65. Häkkinen & Peltola 2005, 41–45.
66. Häkkinen 1990, 436.
67. Roikonen & Häkkinen 2018, 2.
68. Turpeinen 1986, 182; Häkkinen 2018.
69. Eurajoki: 1937, SKS PK4:629.
70. Askola: 1911, SKS E76.
71. Askola: 1911, SKS E76.
72. *Kymmenen sukupolvea* -aineistosta tarkemmin Häkkinen 2013, 25–26.
73. Sotkamon seurakunnan rippikirja 1866–1875.
74. Mouhijärvi: 1935, SKS KRK33:264.
75. Lavian seurakunnan arkisto, Lavian seurakunnan rippikirja 1863–1869, Suomen Sukuhistoriallinen Yhdistys ry. digitoidut kirkonkirjat.
76. Turpeinen 1986, liitetaulukko 2.
77. Turpeinen 1986, 182.
78. Rautalampi: 1919, SHS.4.1.
79. Hämeenkyrö: 1959, Kulkevat työmiehet.
80. Liminka: 1959, Kulkevat työmiehet.
81. Häkkinen 2013, 28; Häkkinen 2014, 31.
82. Lavian seurakunnan rippikirja 1863–1869, Suomen Sukuhistoriallinen Yhdistys ry. digitoidut kirkonkirjat
83. Laihia: 1916, EPO 1119.

84. Sotkamon seurakunnan rippikirja
1866–1875.
85. Rauramo 2004; Mustonen 2015.